Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences
Sonbahar *Autumn* 2019, Sayı *Number* 24, 463-478
DOI:10.9775/kausbed.2019.048

Gönderim Tarihi: 10.09.2019 **Kabul Tarihi: 27.11.2019**

AYDINLANMA DÖNEMİ'NİN DÖNEMİN ENTELEKTÜEL TAVRI AÇISINDAN BİLİM KÜLTÜRÜ TARİHİ İÇİNDEKİ YERİ

Place of Enlightenment in the History of Science Culture and Intellectual Attitude

Cüneyt COŞKUN
Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
cuneytcoskun@kastamonu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4369-8704
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz
"Hakiki dünya" tektir, ama bu dünyayı anlamlandırmak maksadıyla kurgulanmış, farklı yöntemlere sahip, birden çok "zihni dünya" vardır. Bu "zihni dünya"lardan biri de, fertlere bilimsel seziş ve izan kazandırmayı hedefleyen, bilim kültürüdür. Bilim kültürü tarihçesinde, hem bir dönemi hem de bir anlamlandırma biçimini ifade eden önemli bir kesit ise "mutlak akıl çağı", yani aydınlanma dönemidir. Bu çalışmanın amacı da, bu dönemin bilimsel "zihni dünya" tasarımının, siyasi, ekonomik ve toplumsal inşaya odaklanan içerik altında ezildiğini ve dönemin entelektüel tavrının da, buna zemin hazırladığını, bilimin parametreleri çerçevesinde eleştirel bir bakış tarzıyla değerlendirmektir.
Anahtar Kelimeler: *Bilim, Bilim Kültürü, Aydınlanma, Aydınlanma Dönemi Entelektüel Tavır.*
Abstract
"The genuine-world" is unique, but there are more than one "mind -world" that have different methods and are designed to make sense of this world. One of these "mind-worlds" is the culture of science, which aims to provide individuals with a scientific sense and understanding. In the history of science culture, an important section that expresses both a period and a form of interpretation is the age of absolute intellect, ie the period of enlightenment. The purpose of this study is to critically evaluate that the scientific dünya world of mind "design of this period was crushed under the context of political, economic and social construction, and that the intellectual attitude of the period prepared the basis for it.
Keywords: *Science, Science Culture, Enlightenment, Intellectual Attitude in the Enlightenment Period.*

1. GİRİŞ

Konu, tanım ve kapsam özellikleri çerçevesinde beşeri bilimlerin, özellikle de sosyal antropolojinin atıf yaptığı meselelerden en başat olanı hiç kuşkusuz kültürdür. Bu kavram, gerek ne olduğu gerekse ne olması ve bu kavramdan ne anlaşılması gerektiği konusunda antropologlar, sosyologlar, psikologlar ya da Türkologlar tarafından farklı bakış açılarıyla ortaya konulan yüklemelerle aktüelliğini muhafaza etmiştir. Bu bakış açıları, madde

ve mânânın somutlaşmış şekli olan kültürün, insan tarafından tesis edildiği yönündeki ortak algının ürünüdür. Lakin "*efrâdını câmi', ağyârını mâni*" ölçeğinde tam olan ve mutabık kalınan bir kültür tanımına ulaşıldığını söylemek ise zordur. Örneğin, ülkemizde bu kavramı ilk defa sistemli bir şekilde ele alan Ziya Gökalp'e göre kültür, "yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakalevî, bedîî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır" (Gökalp, 1968, s. 27). Benzer şekilde Mümtaz Turhan, kültür kavramını, bir milletin sahip olduğu maddi ve manevi değerlerinden oluşmuş bir bütün olarak değerlendirirken (Turhan, 2018, s. 36-37); Erol Güngör inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar yekûnu olarak tanımlamıştır (Güngör, 1999, s. 15; Er, 2008, s. 249; Dönmezer, 1984, s. 116; Kaplan, 2009, s. 27-28; Ülgener, 2006, s. 15). Kültürü "kişinin, toplumun bir üyesi olarak kazandığı bilgi, inanç, sanat, hukuk, âdet, gelenek, alışkanlık ve yeteneklerin bütünü" şeklinde tanımlayan İngiliz antropolog Tylor (Haviland, Prins, Walrath, & Mcbride, 2017, s. 103) ve "hayat için gerekli kan ve belki de toplumun üyelerinin sadece onunla soluk alabildiği, hayatını devam ettirdiği ve üretimi gerçekleştirdiği asgari ortak atmosfer" (Gellner, 1992, s. 76-77) şeklinde izah eden Gellner, bu ortak paydada ismi anılmaya değer isimlerdendir. Bu ifadeler, farklı perspektiflere endeksli "tanıtım ve işlev eğilimli" tanımlardır. Bu tanımların içeriklerini saptamaya yarayan olgusal, kavramsal ya da dizgesel sınırların belirleyicisi ise "zihni dünya"dır.

"Zihni dünya", "hakiki dünya"nın ya da "içimizdeki biz"in anlamlandırılma penceresidir. Bu pencereden beşer, tek olan "hakiki dünya"nın ideallerini öğrenir. "Zihni dünya"ya ait söylem biçimlerinin ve değer yargılarının geçerliliği, tek olan "hakiki dünya"nın gerçekliklerine yaklaşma ve etkileşimde olabilme yeterliliğiyle; işlevselliği ise insani arzu, istek ve beklentilere dair soru ve sorunlara çözüm üretebilme becerisiyle doğru orantılıdır. Başka bir ifadeyle, "zihni dünya", "hakiki dünya"ya dair zihinsel konforun zaman ve mekândaki eylemsel karşılığıdır. Bu eylemsel karşılığın sınırlarını çizen tez (din, ideoloji, felsefe, sanat gibi) ve ondan yansıyan söylem biçimleri ile değer yargıları, bu teze ait kültürü (dini kültür, ideoloji kültürü, sanat kültürü vb.) oluşturur. Dolayısıyla farklı "zihni dünya"ların ürettiği, farklı alt kültürlerden bahsetmek mümkündür. Bu alt kültürlerden biri de bireye bilimsel seziş ve izan kazandırmayı hedefleyen ve toplumun her ünitesinde "bilimle düşünme"yi salık veren "bilim kültürü"dür (Demir, 2014, s. 2-3).

Bilim kültürü; zihinsel, bilişsel ve duyusal eylem ve değişim göstergeleriyle kurgulanan bir dünyadır. Bu dünya, bilimsel seziş, izan ve nizamın dünyasıdır. Modern anlamıyla bilim yeni, ancak insanlığın ortak

ürünü olmasıyla eski bir insani etkinliktir. Bilim kültürü ise bilimin tarihsel öyküsünün ve içinde anlam bulduğu yaşam biçimlerinin "zihni dünya" tasarımıdır. Çünkü bilim kültürünün deneyimleme ve algılama perspektifi bilimsel, teknik, teknolojik ve toplumsal olanın bir arada üretilmesiyle yeni formlar, düzeltmeler ve düzenlemeler oluşturan "zihni dünya" tasarımlarına dayanır (Jasanoff, 1999, s. 59-72). Bu yönüyle bilim kültürü, bilim ve kültür çiftinin anlam bulduğu yaşam biçimlerinin de öyküsüdür. Dolayısıyla bilim kültürünün ana parametreleri, bilimsel seziş ve izana dayalı olarak, bilimsel olanı bilimsel olmayan bilgi türlerinden ayırmak; hakiki dünya tasavvuruna ulaşma yolunda bilimsel zihniyet oluşturmak; olgu ve olayları, bilimsel yöntemin kılavuzluğunda anlamak ve anlamlandırmaktır. Kültürün alt parçası olarak o, uygarlık tarihinin de lokomotifidir. Bu lokomotifin en önemli kompartımanlarından biri de, Aydınlanma Dönemi olarak kabul edilmiştir.

Aydınlanma, Avrupa'da 1688 İngiliz Devrimi'yle başlayıp, 1789 Fransız Devrimi'yle doruk noktasına ulaşmış bir düşünce hareketidir. Antik Çağ sonrasından Rönesans'a kadar süren Orta Çağ devri, dini ve tahakkümcü doğa, toplum ve devlet algısını ince ince eleştiren bir tür entelektüel isyan dönemidir. Bu dönem, 5-12. yüzyıllar arası süreçte, Orta Çağ'ın din ve kilise merkezli ideolojik zihni dünya tasarımını kıran eğitim ve bilim anlayışının yarattığı tahribata tutunmuştur. Özellikle 12. yüzyıldan sonra Batı'da ilk üniversitelerin açılması ve din eksenli eğitim anlayışının zemininde yaşanan kaymalar, Orta Çağ'ın dine dayalı zihni dünya tasarımını sarsan adımlar olmuştur. İnsana dair sorunların çözümü, ön dönemin aksine; insani bilgi, beceri ve yeteneğin önünü açan, aklı, her türlü belirlemeden uzak tutan yeni zihni dünya tasarımının parametreleriyle ele alınmaya başlamıştır. Yeminli rahiplerden okumuş rahiplere geçmeye başlayan eğitim alanındaki kırılmalar ise entelektüel gelişimi yeni bir mecraya sokmuştur. Dolayısıyla Aydınlanma, Aristotalyen geleneğin ve din merkezli hâkim ideolojinin çözülmesinin müjdeleyicisidir. Mutlak bir akılcılıkla, insan davranışının yegâne rehberinin, kendisi dışında başka hiçbir kaynaktan yardım görmeyen akıl olduğunu deklare eden sürecin kültürel ifadesidir (Cevizci, 2017, s. 32). Bir başka ifadeyle Aydınlanma, bireyin kendi deneyimlerinin aktörü olarak kendi yaşam öyküsünü kurmasında, inşa etmesinde aradığı aracı kavramdır. Bu dönem, "bilmeye cüret et" ilkesiyle özdeşleşen, yeni bir tarihi kesittir. Batı uygarlığının 12. yüzyıl sonrası tarihsel gelişiminin ve algı değişiminin uzantısı olan bu evre, bireysel ve toplumsal yaşamı yeni bir zihni dünya tasarımı bağlamında inşa etme ereğine dayalıdır. Kısacası o, insan hayatının anlam ve düzeni için yeni bir düzenin ifadesidir.

Çalışmamızda, bilim kültürünün parametreleri ışığında Aydınlanma'nın ve bu bağlamda da dönemin entelektüel tavrının (Aydınlanma Dönemi öncesini de unutmadan) bilim kültürü tarihi ile ilişkisi değerlendirilecektir.

2. AYDINLANMA'NIN İNŞASINDA SİYASİ VE EKONOMİK TEMELLER

Dinsel zorlamalardan kurtulma çağı olarak Aydınlanma'nın temel kavramı, hiç kuşkusuz özgürlüktür. Oysa onun asıl gerçeğini, siyasi, ekonomik ve kültürel refah oluşturmuştur. Bu gerçeği bir ideolojik içeriğe sığdıran ise, Orta Çağ'ın imtiyazlı sınıflarını egale etme çabasındaki burjuvadır. Ön dönemlerde insanın ekonomik gelişimini engelleyen dini söylemlerin ve bu söylem savunucularının eleştirisiyle girdiği yolda burjuva, sosyo-ekonomik olduğu kadar ekonomik-politik açılımlı zihni dünya tasarımının ana aktörüdür. Bu yeni sınıfın yeni ekonomik planlamasını temsil eden doktrin ise Merkantilizm'dir.

Teorik bir program olmaktan ziyade, ekonomik-politik yönü ağır basan bir doktrin olarak Merkantilizm, ticari kapitalizmin ilk şeklidir. Doktrinin özü, ulus devletlerin doğup gelişmesi ve milli ekonomi politikalarının değişmesi esaslıdır. Bu programın uygulanması, Avrupa'nın değişik ülkelerinin sosyo-ekonomik yapılarına ve ülkeden ülkeye değişen niteliklerine göre farklılıklar göstermiştir. Fransa'da "Colbertism", İspanya'da "Bulyonizm", Almanya ve Avusturya'da "Kameralizm" olarak adlandırılmıştır. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında siyasi, ideolojik ve ekonomik değişmelerin etkisi büyüktür. Özellikle Orta Çağ'da kilise ve toprak sahipleri arasındaki ilişkinin Haçlı Seferleri'yle bozulmaya başlaması, hem ekonomik hem de siyasi konjonktürde algı değişikliğine neden olmuştur. Ticaretle uğraşan, yeni üretim teknikleri bulan, yeni ticari alanlar tespit eden sanatkârlar, gezginci tüccarlar zenginleşmeye başlamış; siyasi otoriteyi yönlendiren burjuvanın doğmasına ortam hazırlamıştır. Atlantik'te yeni deniz yollarının keşfedilmesi, buna bağlı olarak gemicilik sanayinin gelişimi, geniş ve kârlı piyasa ortamında paranın kullanılması bu sınıfın gücünü artırmıştır. Bu gelişmelerle toprak rantına dayalı sabit gelirli feodal beylerin kazançlarının azalması ise kaçınılmaz olmuştur (Aydemir & Güneş, 2006, s. 137-144). Bu süreç elbette kısa vadede gerçekleşen bir değişimi ifade etmemektedir.

Ticaretle zenginleşmeye başlayan burjuvanın tarımsal üretimden, tarım dışı üretime kayan hamleleri, ticaretin gelişmesini hızlandırmıştır. Ticaretin gelişmesi zenginliği; zenginlik, kent hayatının iyileşmesini ve

cezbediciliğini beraberinde getirmiştir. Hayat şartlarındaki bu değişiklikler, tarıma dayalı iktisadi ağırlığın çökmesine, kırsaldan kente göçlerin de artmasına sebep olmuştur (Rosenberg & Birdzell, 1992, s. 99-101). Kente göç, burjuvanın siyasal yönetim üzerindeki etkisini arttırmıştır. Toplumsal yapıda başlayan bu değişim ve 16. yüzyıldan itibaren ulus devletlerin ortaya çıkması, ulusal ekonomi söylemini dönemin gündemine oturtmuştur. "Güçlü devlet, güçlü ekonomi" parolası, merkantilist doktrinin ana savunusu olmuştur. Bu savunu birbiri ile ilişkili üç unsurdan destek almıştır: Güçlü devlet, kıymetli maden stoku ve dış ticaret. Dış ticaret ile kıymetli maden stoku arttırılır ve kıymetli maden stokunun yüksekliği de devletin gücü ile doğru orantılıdır (Tekeoğlu, 1993, s. 18).

Dolayısıyla devlet, iç piyasada ticari serbestliği sağlayacak, sanayi kesimini koruyan önlemler alacak, sıkı gümrük politikaları uygulayacak bir örgütlenme biçimidir. Burjuva için hem iç hem de dış piyasalarda kendi çıkarlarını koruyacak, milliyetçi bir politika izleyen böylesi güçlü bir örgütlenmenin varlığı oldukça önemlidir. Çünkü yeni ticari sistem algısı, özellikle devlet ve ulus çıkarları etrafında bütünlük kazanmıştır. Bu düşüncenin önde gelen savunucuları, dış ticaretle bir ülkenin nasıl zenginleşeceğini teorileriyle ortaya koymaya çalışan İngiliz Thomas Mun (1571-1641) ile ulusun zenginliğini ve refahını, altın ve gümüşle bağdaştırıp devletin, ülkeye tatminkâr bir dış ticaret bilançosu sağlayacak çeşitli düzenlemeleri yapmasında gören Gerard de Malynes (1586-1641)'tir. Ayrıca Jean Babtiste Colbert (1619-1683), Adam Smith (1723-1790), William Petty (1623-1687) diğer önemli isimlerdir.

Ticareti kolaylaştıran ve kâr hacmini artıran yeni ticari anlayışın eğilimi, merkezi otoritenin güçlenmesine doğrudur. Bu anlamda vurgu, devlet yönetiminin üzerindedir. Ekonomi politikası ise hem ekonominin hem de devletin birlikte büyümesini ve güçlenmesini sağlayacak temel enstrümandır. Kralların egemenliğini yeniden inşa etme isteği, özellikle dönemin ekonomik iktidarı olan tüccarların önceliği olmuştur. Çünkü ortak hedefleri tümden bağımsızlık olan burjuva kesiminin tiranların zorlamalarından kurtulmaları için en akıllıca yol, başlangıçta kötünün iyisi olarak görülen krallık veya prenslerle işbirliğidir (Bloch, 2005, s. 471).

Bu işbirliğinde tüccarların elini güçlendiren ise Orta Çağ'da kilise ve feodal beylerin gölgesinde pasifleşen kralın, eskisi gibi merkezi bir güç olma isteği, klasik dönemin parçalı siyasi yapısından güçlenerek çıkıp eski siyasi otoritesini yeniden kazanma hedefleridir (Bulut, 2003, s. 80). Bu tür bir çıkar birliği; para kazanmak, siyasi ve hukuki güvenlikten yararlanmak isteyen ve ilerleyen dönemlerde siyasetin küreselleşmesine yön verecek özneler olan

tüccarlar ile otoritenin tek yerde toplanmasını arzulayan kralın, yeni devlet ve ideoloji algısını belirginleştiren tarihsel arka plandır.

Güçlü-merkezi yönetimin kurulması amacıyla yakınlaşan tüccar ve kral ilişkileri, teorik temellerini bulmakta zorlanmamıştır. Çünkü Fransa'da Voltaire (1694-1778), Montesquieu (1689-1755) ve Rousseau (1712-1778); İngiltere'de Hobbes ve Locke; Almanya'da Gottfried Leibniz (1646-1716) gibi düşünce ustaları, dönemin içinde olduğu şartları iyi okuyarak yeni iktidar ve devletin ideolojik çerçevesini çizmiş, bu ilişkinin kavramsal çerçevesini belirginleştirmişlerdir.

Bir başka ifadeyle bu düşünürleri ortak bir paydada birleştiren şey, çağlarının içinde bulunduğu kargaşa ortamı karşısında, en doğal istekler olan barış, huzur ve güvenliği sağlayacak yeni bir yönetim biçimini oluşturmak ve ona sarılmak olmuştur. Dolayısıyla bu düşünürlerin yeni ideoloji, iktidar ve devlet kavramsallaştırmalarını inşa ettikleri düşünsel çerçeve, söz konusu dönem nazarında Batı'daki iktidar yapısının ve bu yapının geçirdiği süreci ortaya koymuştur.

18. yüzyıl öncesi İngiltere'de, tarıma dayalı ataerkil bir toplumsal yapının hâkim olduğu malumdur. Siyasi tarih ise, iktidarın paylaşılmazlığı iddiasındaki kral ile iktidara ortak olmak ve onu sınırlamak isteyen parlamento arasındaki mücadelelerin sahnesidir. Siyasal alanda yaşanan değişimler, yani yönetimin merkezileşmesi ve kapitalizmin doğuşu ve gelişmesi, feodal toplum düzeninin popülerliğinin silikleştiği, toplumsal değişimin de önünün açılmasına fırsat doğduğu vakalar zinciridir. Feodal düzenin itibar kaybı, özellikle kent burjuvazisinin etki gücünü arttırmasına hız kazandırmıştır. Daha açık bir ifadeyle, 1628-1640 arasındaki uzun süren karmaşa dönemi siyasi olduğu kadar, toplumsal ve iktisadi değişimlerinde gerekliliğini gün yüzüne çıkarmıştır.

Yeni paradigmanın normalleşme süreci, kurucu paradigmanın bir taraftan kişilere tanınan haklar, öte taraftan da parlamentonun hak ve yetkilerini belirleyen belge ve yasalarla girdiği kriz ortamının dağılmasıyla başlamıştır. İngiltere'de, toplumsal ve ekonomik kurumlarıyla bütünleşmiş yeni devlet tanımı, özellikle ekonomik, toplumsal ve burjuvazinin desteği ve beklentileri etrafında anlamlandırılmaya daha müsait olan bilim politikalarını, son çırpınışlarını yaşayan eski paradigmanın kalıntılarından ve dar boğazından kurtarmıştır.

Güncellenmiş haliyle devlet-toplum-ekonomi üçlüsü, birbirini tamamlayan yeni paradigmanın ana bileşenlerini ihtiva etmiştir. Kaldı ki, devlet politikalarının aracı haline gelen veri toplama tutkusu da bu menzilde

okunmaya açık hale gelmiştir. Bu tutku, devlet eliyle siyasi, toplumsal ve ekonomik koşulların iyileştirilmesine yönelik olgu ve olayların toplanıp analiz edilerek, siyasi erke rasyonel ve bilimsel eylemde bulunma fırsatı yaratan seküler ve pragmatik bir "zihni dünya" tasarımının makul bir işleyişini ifade etmektedir. Bu koşullara göre devlet, dinsel ve ahlaki amaçlara hizmet eden pozisyonundan artık uzaklaştırılmıştır. Toplum-ekonomi ilişkisinin ikizliğini, yeni yöntemler ve yeni ölçütlerle düzenleyen devlet, yaratıcı fail özelliğiyle rol model haline gelmiştir (Wood & Wood, 2008, s. 57). Burada önemli olan nokta ise, bu izanın temel parametrelerinin, siyasal düşünürlerin yaklaşımlarıyla taban tabana zıt, çekişir ve çelişirlikten memnun edici ölçüde uzak olmasıdır. Örneğin devleti, ahlaki değil; rasyonel, seküler ve pragmatik kavramlarla tanımlayan Thomas Smith (1513-1577), onu, kendisini oluşturan bireylerin ekonomik güvenliğini ve refahını amaçlayan kurumsal bir bütünlük olarak tanımlamıştır (Wood & Wood, 2008, s. 75).

Bu bağlamda güncellenmiş pragmatik ve ekonomik insan davranışı modeli, siyasal ve anayasal bir bağlamla özdeşleştirilmiş, ortak refah ve ortak zenginlik ifadeleri ise savaşta ve barışta özgür bireylerden oluşmuş toplumun, devlet izanını ifade etmiştir (Wood & Wood, 2008, s. 81). Bu perspektif, Locke, John Ponet (1514-1556), Richard Hooker (1554-1600), Thomas Hobbes (1588-1679) gibi düşünürlerin siyasal, ekonomik ve toplumsal içerikli öğretileriyle benzerlik göstermiştir.

Kısacası ortak kanı, insani ihtiyaçların karşılanması için bir araç olarak görülen devletin yanında -ahlaki amaçlarının da edilgenleştirilmediği- seküler çıkarlar, ortak refah ve zenginlikle örüntülü toplum menfaatlerinin de korunması üzerinedir. Bu siyasi, ekonomik ve toplumsal kapsamlı vurgular, İngiltere'de entelektüel kültür dünyasının silüetini oluşturmuştur

XIV. Louis'in "devlet benim" ve XV. Louis'in "tahtımız ve kudretimiz, Tanrıya dayanmaktadır" ifadeleri, Fransa'da devrim öncesi hem siyasal hem de toplumsal yapının olduğu kadar, entelektüel kültürün de kısa özeti niteliğindedir (Çam, 2000, s. 147). Bu kısa özet, 18. yüzyıl son çeyreğinde dünya tarihinin belki de gördüğü en ciddi toplumsal ayaklanma olan Fransız İhtilali'nin, neden başka yerde değil, Fransa'da çıktığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ulus devlet anlayışı ve milli kimliğin gelişmesinde önemli bir simge olan Fransa, bu yapısında oldukça dengeli bir sistem kurmuş; eşitlik, hürriyet ve toplumsal sözleşme gibi ulusçu karakteristik kavramlarla önemli bir sürecin yaşandığı topluma ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Voltaire,

Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerin kendi tarzları çerçevesinde, Fransızları XIV. ve XV. Louis'in bu çürümüş anlayışlarından kurtulmuş bir toplumsal sistem inşa edilebileceğine ikna etme çabaları, Fransız Aydınlanması'nın genel karakterini resmetmiştir. Çünkü bu ihtilal, entelektüel gücünü, sosyal ve iktisadi yenilik fikirleriyle Voltaire'den, kuvvetler ayrımı ilkesiyle anayasal desteğini Montesquieu'dan ve kişi hakları esasıyla halk egemenliğini "toplumsal sözleşme" kuramı ile zihni ve vicdani onaya ve rızaya sunan teorik temellerini ise Rousseau'dan almıştır (Çam, 2000, s. 148-149).

Sosyal sınıflar arasında bir hiyerarşiden bahsedilmesinin eleştirilecek bir yanının olmadığında da ısrarcı olan Voltaire, herkesi değil, sadece kentte oturan burjuvayı eğitmenin toplumsal inşa için yeterli olacağını dile getirmiştir (Ekinci, 2016, s. 154). Bu vurguda, politik düşünce çemberinin içinde yer edinen, ancak ticari kapitalist söylemle çelişmemeye de özen gösteren Voltaire, burjuvazinin mülkiyet anlayışına da sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Onun böylesi bir ikilem arasına sıkışmasının nedeni, politik özgürlük ve reform taleplerini, güçlü bir iktidar arzusuyla birleştiren, ancak mevcut sosyal kurumlar üzerinde yapılacak reformların yaratacağı toplumsal karmaşa kaygısıdır. Sosyal düzensizlik, toplumsal bunalım ve ihtilal korkusu arasındaki gerilimin yarattığı bu kaygıların yoğunluğu, sosyal kurumların mevcut haliyle muhafaza edilmesini savunuya dönüştürmüştür (Cevizci, 2017, s. 257).

Tek tek olayları ve olguları incelemekle bütüne ulaşılacağını ve bu metotla elde edilen sonuçların keyfilikten ve kişisellikten uzaklaşacağını düşünen Montesquieu ise toplumsal yapı ve kurumları incelemeyi, toplumsal kuralların işleyiş prensiplerini, insani yargılarından değil, eşyanın doğasından çıkarmayı amaçlamıştır. Elde edilen sonuçlara dayalı olarak da, toplum yasalarının halkın karakterine uygun olması gerektiğini ileri sürmüştür. *Yasaların Ruhu* adıyla ileri sürdüğü teorisinde, toplumsal farklılıklarının dikkate alınması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu vurgu, toplumların yaşam biçimleri, dini görüşleri, gelenekleri ve servet durumu üzerinedir. Hatta o, ülkenin coğrafyasını, iklimi koşullarını, toprağın zenginlik durumunu da içine alacak şekilde geniş bir düzlemde değerlendirilmiş, yelpazeyi insana dair her ilişki biçimiyle donatmıştır (Göze, 2015, s. 196-197).

Eşit ve özgür doğan insanın, nasıl olup da siyasal ve ekonomik bir köleye dönüştüğünü tedrici olarak ele alan isim ise Rousseau'dur. 18. yüzyıl Fransız toplumunun içinde olduğu durumla yakın ilişkili olduğu açıkça ortada olan bu sorun, düşünürün ana problemi olmuştur. Bu problemin ikinci

etabını da eşit ve özgür doğan insanın bu tarz bir kölelik içinde varlığını sürdürmesinin kabul edilebilir olup olmadığı oluşturmuştur. Şayet bu sorunun cevabı "kabul edilemez" ise insan için eşit ve özgür bir toplumun nasıl kurulacağı sorusu, Rousseau için nihai noktadır (Rousseau, 2003, s. 88-101). Bu perspektife göre insanın, insan olmasından gelen hak ve görevlerinden, yani özgürlüğünden vazgeçmediği bir sözleşme, manevi ve kolektif bir bütünlüğün esasıdır. "İnsanın toplum anlaşmasıyla kaybettiği şey, evvelâ tabiî hürriyetidir; sonra da, istediği ve elde edebileceği şeyler üzerindeki hudutsuz bir haktır. Kazandığı şey ise medeni hürriyetle elindeki şeylerin sahiplik hakkıdır" (Rousseau, 1997, s. 25). Böylesi bir toplum halinde insan, fert olarak can ve mal güvenliği ortak güç tarafından korunduğu ve savunulduğu, toplumda herkesin herkesle birleştiği, ama herkesin kendinin efendisi ve doğal durumdaki gibi özgür olduğu bir öznedir (Rousseau, 1997, s. 26).

Almanya'da ise genel görünüm XVI. yüzyıl için sıkıntılıdır. Bu dönemde Fransa ve İngiltere'de, feodal yaşam koşulları sermayeci ilişkiler karşısında erirken Almanya'da feodalizmin yıkılmasının oldukça yavaş olduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer deyişle, Almanya, iktisadi yaşamdan siyasi ve toplumsal yaşama kadar Fransa ve İngiltere'nin ulaştığı düzeyin çok gerisindedir. Toplumsal değişim problemini, evrenin gidişatının mekanik bir zorunluluğa bağlı olduğu iddiasındaki mekanik felsefe ile bu gidişin bir ereğe yöneldiğini ileri süren teleolojiyi uzlaştırma çabasıyla açıklamaya çalışan Gottfried Leibniz de Almanya'da sesini duyurmaya çalışmıştır. Yaşadığı döneme ve geleceğin bilim hayatına önemli katkılar sağlamış olan Leibniz, *Monadoloji* adlı eserinde, her biri bir parça olan ve bölünmez bir birliğe sahip *monad*'larıyla hem bilimle felsefe arasında bir alışveriş ortamı doğurmuş hem de doğaya, tanrıya, hukuka, toplumsal yapıya ve siyasal düzene ilişkin düşüncelerini bu terim aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır (Leibniz, 1997, s. 1-2). Filozof, ontolojik bir girişle başlattığı düşünce aktarımını, "iyi bir devlet ve toplum düzeni nasıl olmalıdır?" sorgulamasıyla yüzeysel de olsa belirtmiştir. Sağlıklı bir devlet yapısını apaçık yasalar üzerine yerleştirmiş, toplumsal uyumun da ancak böylesi yasalarla gerçekleştirilebileceğini vurgulamıştır. Dolayısıyla o, hukuk temelinde ve buradan hareketle de toplumsal düzende, aklın gücünü ve hükümranlığını kurmak gerektiğine ve insanların mutlu yaşayabilmelerinin tek yolunun bu olduğuna ve bu yolunda aslında zorunluluk içerdiğine değinmiştir (Leibniz, 1999, s. 23).

3. AYDINLANMA DÖNEMİNDE ENTELEKTÜEL TAVIR

Aydınlanma, kavram olarak bir dönemi ifade ettiği kadar, döneme

anlam vermek üzere kullanılmış bir parametreler bütünüdür. Bu bütünün, olgu ve olay arasındaki sebep-sonuç ilişkisini kurmada kullandığı yasalar, kurallar ve kabuller, olgu ve olayları yönlendirmede ve yönetmede de gerekli zemini inşa etmiştir. Entelektüel ise bu zeminin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Foucault, entelektüeli, "üretim aygıtına değil; enformasyon aygıtına bağlı olan kimsedir" diye tanımlamıştır (Foucault, Enteketüelin Siyasi İşlevi, 2005, s. 53). Matthew Arnold ise "kültür adamı" olarak ifade ettiği entelektüeli şöyle tanımlamıştır: "Düşünme ve yargı verme yetileri sayesinde en iyi düşünceleri –kültürün kendisini– temsil etmeye ve yaygınlaştırmaya müsait hale gelen bireydir" (Said, 2004, s. 43). Arnold, entelektüelin rolünü ise "insanların bilincini ya da kafalarında olanı değil; hakikati üreten siyasi, ekonomik ve kurumsal rejimi değiştirmektir" diye açıklamıştır (Foucault, Enteketüelin Siyasi İşlevi, 2005, s. 53). Siyasi, ekonomik ve kültürel değişimin, entelektüel değişimle eşleştirilmesine refakat eden bu tanımlar, toplumsal yapının, aygıtların, kurumların ve ilişkilerin de entelektüel değişimle evrilmesini, gelişmesini ve ilerlemesini koşullandıran referanslardır. Dolayısıyla Aydınlanma Dönemi entelektüelinin üstlendiği rol de bu bağlamda okunmaya elverişlidir. Çünkü bu dönemin entelektüelinin, toplumun ve toplumsal kurumların değişimine zihinsel ve bilişsel düzeyde etki edebilme gücüyle hâkim çerçevenin dışında kalma, kalabilme iradesini bir araya getirebilme becerisini birkaç seviye daha geliştirdiği söylenebilir. Söylenebilir diyoruz, çünkü hâkim çerçevenin savunusuyla ne öne ne yana esneyen Batı Orta Çağ entelektüellerinin, yeni görüşlerin ortaya çıkmasını ve itibar görmesini imkânsızlaştırdıkları, iyimser bir tavırla yavaşlattıkları malumdur (Ural, 2009, s. 95). Oysa 16. yüzyıldan itibaren, gelenekten tedrici olarak kopmaya başlayan entelektüel eğilimin, epistemolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel değişimleri harekete geçiren bir izana doğru kaydığı ve bu kaymanın toplumsal yapıya da sistemli halde yansıdığı görülmektedir. Özellikle doğadaki olgu ve olay değişiminin takip edilmesi, bu değişimlerin kuramsal bir sistem içine sokulması, doğa bilimlerinin yöntem ve denetimine sunulması ve bu sunumun da insana dair her alana izini bırakması, entelektüelin fenomenolojik tavrının[1] görüntüsüdür. O halde denilebilir ki Batı'da Aydınlanma Dönemi'nin "zihni dünya" bağlamını resmeden entelektüel tavrın ana bileşenleri, kısmen bilim, yoğunlukla mekanik evren anlayışı, ticari kapitalizm, ulus devlet anlayışı ve sekülarizmdir.

[1] Fenomenolojik tavır, doğal tavra benzemez; onun tamamen zıddıdır. Doğal tavır, araştırıp soruşturmadan kendisine verilenle yetinir; bu nedenle dogmatiktir. Oysa fenomenolojik tavır, fenomenoloji kritik bir öz bilimi olduğundan dolayı, kritik (eleştirel) olmak zorundadır. Bkz. (Öktem, 2005, s. 29).

İşte bu süreçte İngiliz filozof ve siyaset adamı John Locke, bilginin doğuştanlığından ziyade, sonradan deneyimle elde edildiğini savunmuş ve 18. yüzyıl öncesi puslu bilgi ortamını dağıtmaya çalışmıştır. Başka bir deyişle Locke, Orta Çağ din öğretisinin, metafiziksel bağlamın ve büyücü-gizemci inançların doğru bir düşünme tarzını yansıtmadığının altını çizmiştir. Böylesi bir düşünce ikliminin dağılması için dinin, metafiziğin ve her türlü inancın terk edilmesi, aklın bağımsız ve özgürce bilgi edinmesi için gerekli eğitim, çevre ve kültür olanaklarının hazırlanması gerektiğinde ısrarcı olmuştur (Locke, 2004, s. 71-91). Aydınlanma düşünürlerinin genel kanısını yansıtan Locke da, aklın egemenliğinde oluşan bir bilim anlayışının, insan ve toplum hayatı üzerinde belirleyici olduğunu, mutlu ve rahat yaşama idealinin de ancak bireylerden oluşmuş bir toplum düzeni ekseninde düşünülebileceğini vurgulamıştır (Didier, 2009, s. 41-42; Zelyüt, 2012, s. 53-58).

İngiliz Aydınlanması'nın ana parametreleri olan deney, akıl, bilim ve birey kavramlarının daha geniş halk kitlelerine ulaşması Fransız aydınlanması ile olmuştur. Bu anlamda en dikkat çeken isim hiç şüphesiz François Marie Arouet Voltaire (1694-1778)'dir. Locke'tan büyük ölçüde etkilenen Voltaire, insan, toplum, evren ve devleti deist bir Tanrı anlayışıyla ele alıp insanın kendi yaşamını belirleme, toplumsal örgütlenmesini gerçekleştirme ve bilimsel etkinlikte bulunma konularında özgür olması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda aklı devreye sokan ve insanların büyük olarak nitelendirdikleri şeyleri hakiki değerine indirgeyen Fransız düşünür, insanın, topluma ve doğaya dair bilgi üretebileceğine ve bu bilgiyi yönetebileceğine olan tutarlı inancından hiç taviz vermemiştir (Demir, 1999, s. 112). Dolayısıyla böylesi bir savununun oluşturduğu atmosferde Voltaire, bireyin, dolayısıyla toplumun aydınlanmasını ve nihayetinde de medeniyetlerin doğuşunu kaçınılmaz olarak mutlak akılcılığa bağlamıştır.

Son olarak kavramsal bakımdan Aydınlanmanın, en derinlikli analizi Immanuel Kant (1724-1804) tarafından Almanya'da yapılmıştır. Bu anlamda Aydınlanma hakkındaki yorumların, değerlendirmelerin büyük oranda Kant'ın açtığı yoldan sürdürüldüğünü söylemek yanlış olmasa gerek. Isaac Newton (1643-1727)'un fizik çalışmalarına felsefi bilgi temelleri oluşturan Kant, modern bilim ile felsefe arasındaki birlikteliği kurma ve bu görevi de akla verme eğiliminde olmuştur. O, akılcı ve deneyci görüşlerin, bilimsel bilgiye ulaşmak için tek başlarına yeterli olmadıklarını belirtmiştir. İnsanın neyi bilip neyi bilemeyeceğinin tespit edilmesini de oldukça önemsemiştir. Filozof, özellikle saf aklın olanaklarını ve sınırlarını ve aynı zamanda felsefi düşüncenin problem alanını deney bilgisi ve genel olarak da bilimsel bilgi

temelinde yeni ölçütlerle belirlemiş ve geliştirmiştir (Ketenci, Haziran 2016, s. 116). Bu ölçütleri, Aydınlanma geleneğinin ruhuna da uygun olarak metafiziksel ve bilimsel bilgi arasındaki ayrımı esas alarak ortaya koymuştur. İnsan aklının eleştirel bir çözümlemesini yapmış ve bu çözümlemeyi de şöyle özetlemiştir: "Aklın sorularından, insan aklının yetilerinin yetersizliğine dayanarak kaçmadım; tam aksine, onları ilkelere göre tam olarak birbirinden ayırdım ve aklın onlara ilişkin yanlışlarını keşfettikten sonra, bu soruları aklı tam olarak tatmin edecek şekilde çözümledim."[2] Foucault'un "şimdiki zaman sorusu, güncellik sorusu" (Foucault, Özne ve İktidar, 2005, s. 163) olarak değerlendirdiği teolog Johann Friedrich Zöllner'in, Kant'a yönelttiği "Aydınlanma nedir?" sorusu da, hem bu çözümlemeye getirilen eleştirilerin orijininin tespit edilmesi hem de Batı kültür birikiminin deneyimlendiği evrelerin tasvir edilmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Filozofa göre Aydınlanma, " insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır" (Cevizci, 2017, s. 16). Bir başka ifadeyle, insanın, kendi aklını, bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmasıyla ortaya çıkan bir süreçtir. Kant, "kendi aklını kullanma cesaretine sahip ol!" sloganıyla *Sapere Aude*'yi, hem Aydınlanmanın parolası yapar hem de Aydınlanmacı bilgi, inanç ve davranış bütününü bir anlamda kodlamış olur (Cevizci, 2017, s. 16-17; Eren, Eylül 2017, s. 119). Dahası, bu temel ilkeyle bizzat kendisinin de nasıl bu sürecin bir parçası ve taşıyıcısı olduğunun ve bu süreçte nasıl bir rol oynadığının ipuçlarını vermiştir (Foucault, Özne ve İktidar, 2005, s. 164). Anlaşıldığı kadarıyla filozof, bağımsız düşünen, bir yandan yazan, diğer yandan okuyan, önce anlayan, sonra sorgulayan, değerlendiren ve nihayetinde bu süzgeçlerden geçirilmiş bir anlamlandırma izanına ulaşan bireylerden oluşmuş bir toplum tasarlamıştır.

Görüldüğü üzere, özellikle sözünü ettiğimiz üç ulus devlet ekseninde Aydınlanma; siyasi, ekonomik ve sosyolojik dizayn hareketliliğidir. Kral-burjuva ortaklığının yenilik isteklerinin, toplumsal bir talep gibi servis edildiği bir algı operasyonudur. Alman toplum bilimci Max Horkheimer (1895-1973)'ın eleştirilerini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Horkheimer'a göre Aydınlanma, yeni bir ekonomik ve siyasi otorite oluşturan toplumsal terörizme sinsice kapı aralayan bir "zihni dünya"

[2] Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi: Kritik der reinen Vernunft A 1781, B1787*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1993), 16-A XIII. "Kant 1993: 16" dipnotu, *Kritik der reinen Vernunft*'un Aziz Yardımlı tarafından yapılan Türkçe çevirisindeki (Arı Usun Eleştirisi) sayfa numarasını; "[A XIII]" ise metnin ("A" ile işaret edilen) 1781 tarihli baskısındaki sayfa numarasını göstermektedir.

tasarımı anlayışı, yani bir ideolojidir (Horkheimer, 2018, s. 126 vd.). Horkheimer'ın düşüncelerini destekler nitelikte 1931'de South Kensington'da düzenlenen "İkinci Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi"nde Sovyetler Birliği'nden katılan Boris Hessen de, *Newton'un Principia'sının Sosyoekonomik Kökenleri* başlıklı bildirisinde Newton'un ileri sürdüğü düşüncelerin, sadece onun kişisel dehasının sonucu veya bilimin iç dinamiğinin ürünü olmadığını iddia etmiştir. Hessen'e göre Newton'un tezleri, yaşadığı dönemin koşullarıyla doğrudan bağlantılıdır ve asıl gayesi, İngiliz burjuvazisinin ihtiyaçlarını karşılamaktır (Hessen, 2010, s. 65-148). Dolayısıyla Locke, Hobbes, Voltaire, Leibniz ve Kant gibi düşünürlerin, kapitalist üretimin felsefi arka planını oluşturma gayesi de; Kopernik astronomisinden Newton dinamiğine veya dalga optiğine kadar her bilimsel hareketlilik de, kral-burjuva ortaklığının ürünü olan hem sosyo-ekonomik hem de ekonomik-politik bir paradigmanın söylem ve eylem biçimi olarak değerlendirilmeye açık hale gelmektedir (Güneş, Kış 2003, s. 26). Örneğin, Locke'un "tabula rasa" önermesi, doğuştan gelen bilginin reddine yöneliktir. Bu reddiye, kilisenin tanrıdan aldığı yetkiye dayalı egemenliğinin sorgulanamazlığını yıkan bir içeriğe sahiptir.

Özetle, Aydınlanma Dönemi entelektüellerini, bilimsel verilerle evrene ilişkin olgular ve değişkenler hakkında bilimin yöntemlerini kullanan, sistematik bir şekilde bilgi elde etmeye çalışan "bilim insanı" tanımının içine yerleştirmek sorunludur. Daha ziyade onları; düşünür, teorisyen veya yazar olarak değerlendirmek makul görünmektedir. Öyle ki dönemin ideolojik kurgusunun oluşturulmasında, ekonomik planlamaların Merkantilizm; evreni ve doğayı anlama ve anlamlandırma biçiminin mekanik felsefe; siyasal inşanın ise mutlakiyetçi, liberal veya devrimci içerikleriyle öne çıkan eserler, onların bu yönlerinin daha ağır bastığını göstermektedir.

4. SONUÇ

Çalışmamızda Aydınlanma'nın miladı kabul edilen 18. yüzyılın, aslında ekonomik-politik bir hareketin olgunlaşma dönemi olduğu tespit edilmiştir. Esasen Aydınlanma, 12-18. yüzyıllar arası süreçte, ideolojik bir belirsizlik içine düşen Batı'da, siyasi ve ekonomik bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, kapitalizme giden yolun siyasi, ekonomik ve sosyolojik inşasının ideolojisini kurgulayan sosyo-ekonomik bir sınıf olarak burjuva en önemli aktördür. Orta Çağ'da pasifleştirilmiş kralın bu sınıfla işbirliği, entelektüellerin ise felsefi bir arka plan oluşturan teorik ve kavramsal desteği, Aydınlanma'nın gerçek niteliğini göstermiştir. Aydınlanma, evrenin küçüldüğü, ancak insan yaşamının ve düşüncesinin derinlik kazandırıldığı yeni ideolojinin adıdır. Bu ideoloji, olgu ve olaylar

arasındaki sebep-sonuç ilişkisini kuran, yönlendiren, belirleyen ve etkileyen kural, yasa veya kabullerden oluşturulmuştur. Metafizik ve mistik teorileri besleyen, zihinsel ve değerler sistemine burada yer yoktur. Dolayısıyla Aydınlanma, siyasi, ekonomik ve entelektüel açılımıyla, belli bir sınıfın ideolojik inşa dönemidir. Dönemin entelektüel duruşu, bilimsel bir tavrın değil, ideolojik bir "zihni dünya" tasarımının teorisyenliği nispetindedir.

Bilimsel etkinlikler ise siyasi, ekonomik ve sosyolojik gelişimi destekleyici birer araçtır. Oysa bilim, yalnızca gerçeğin keşfedilmesi ve düşünülmesi bağlamıdır. Bilim kültürü ise bu bağlamın bireye ve topluma bilim anlayışı ve izanı kazandırma hedefine odaklıdır. Elbette ki Galileo, Bacon, Newton gibi isimlerin bilime ve bilim kültürüne katkıları yadsınamaz. Ancak dönem entelektüellerinin sergilediği tutum, mistik kozmolojilerden ayrılmış bilimsel bir "zihni dünya" tasarımını sosyo-ekonomik ve ekonomik-politik programlara uyarlamaya yöneliktir. Başka bir ifadeyle, entelektüel bir anlayışın varlığının, önermeleri ve hükümleriyle bir ideoloğun kesin ve keskin tavrına ne derece yakın olduğu belirgindir. Dolayısıyla Aydınlanma, burjuvanın ve onun desteğini alan entelektüelin, yeni bir ideolojinin oluşturulmasındaki gayretlerinin sonucudur. Böylesi bir atmosferde, hem teori hem de dönem olarak Aydınlanma'nın, bilim kültürü tarihçesi içinde değerlendirilmesi sorunludur.

5. KAYNAKLAR

Aydemir, C. & Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin ortaya çıkışı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(15), 136-158.

Bloch, M. (2005). *Feodal toplum* (1 b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bulut, N. (2003). *Feodaliteden küreselleşme Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi* (1 b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma felsefesi.* İstanbul: Say Yayınları.

Çam, E. (2000). *Çağdaş devlet sistemleri.* İstanbul: Der Yayınları.

Demir, R. (1999). *Türk aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel düşünceden kopuş.* Ankara: Doruk Yayımcılık.

Demir, R. (2014). *Bilim kültürü.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Didier, J. (2009). *John Locke.* (A. Altınörs, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.

Dönmezer, S. (1984). *Sosyoloji.* Ankara: Savaş Yayınları.

Ekinci, E. (2016). Devrimden günümüze fransız siyasal sisteminin evrimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(1), 149-172.

Er, İ. (2008). *Din sosyolojisi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Eren, L. G. (Eylül 2017). Mitlerin kendini yeniden üretimi: Aydınlanma felsefesinden aydınlanma projesine. *Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1*(1), 115-129.

Foucault, M. (2005). *Enteketüelin siyasi işlevi/seçme yazılar 1.* (I. Ergüden, O. Akınhay, & F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Foucault, M. (2005). *Özne ve iktidar.* (I. Ergüden, & O. Akınbay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gellner, E. (1992). *Uluslar ve ulusçuluk.* (B. E. Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün esasları* (7. b.). İstanbul: Ekin Basımevi.
Göze, A. (2015). *Siyasal düşünceler ve yönetimler* (15. b.). İstanbul: Beta Yayıncılık.
Güneş, B. (Kış 2003). Paradigma kavramı ışığında bilimsel devrimlerin yapısı ve bilim savaşları: Cephelerdeki fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 1*(1), 23-44.
Güngör, E. (1999). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik* (12. b.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Haviland, W. A., Prins, H. E., Walrath, D., & Mcbride, B. (2017). *Kültürel antropoloji.* (İ. E. Sarıoğlu, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
Hessen, B. (2010). Newton'un Principia'sının sosyoekonomik kökenleri. B. Balkız, & V. S. Öğütlü (Dü) içinde, *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri* (E. Buğlalılar, Çev., s. 65-148). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
Horkheimer, M. (2018). *Akıl tutulması* (3. b.). (O. Koçak, Çev.) İstanbul: Metis Yayıncılık.
Jasanoff, S. (1999). STS and public policy: Getting beyond deconstruction. *Science, Technology and Society, 4*(1), 59-72.
Kant, I. (1993). *Arı usun eleştirisi: Kritik der reinen Vernunft A 1781, B1787.* (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.
Kaplan, M. (2009). *Kültür ve dil* (25. b.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
Ketenci, T. (Haziran 2016). Saf aklın eleştirisi'nde önsözler ve işlevleri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 6.*(1), 115-140.
Leibniz, G. W. (1997). *Monadoloji.* (S. K. Yetkin, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
Leibniz, G. W. (1999). *Metafizik üzerine konuşma.* (E. Berköz, Dü., & A. Timuçin, Çev.) İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık Ltd. Şti.
Locke, J. (2004). *İnsan anlığı üzerine bir deneme* (2. b.). (V. Hacıkadiroğlu, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Öktem, Ü. (2005). Fenomenoloji ve Edmund Husserl'de apaçılık (Evidenz) Problemi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 45*(1), 27-55.
Rosenberg, N. & Birdzell, L. E. (1992). *Batı nasıl zengin oldu.* (E. Güven, Çev.) İstanbul: Form Yayınları.
Rousseau, J. J. (1997). *Toplum anlaşması.* (V. Günyol, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Rousseau, J. J. (2003). *İnsanları arasındaki eşitsizliğin kökeni.* (E. Ergün, Çev.) Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
Said, E. (2004). *Entelektüel* (2. b.). (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tekeoğlu, M. (1993). *İktisadi düşünceler tarihi.* Adana: Çukurova Üniversitesi.
Turhan, M. (2018). *Kültür değişmeleri* (4. b.). Ankara: Altınordu Yayınları.
Ural, Ş. (2009). *Bilim tarihi* (7. b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
Ülgener, S. F. (2006). *Zihniyet, aydınlar ve izm'ler.* İstanbul: Derin Yayınları.
Wood, E. M., & Wood, N. (2008). *İsyan borusu kapitalizmin yükselişi ve siyasal teori 1509-1688.* (F. Bakırcı, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
Zelyüt, S. (2012). *Dört Adalı Hobbes-Locke-Berkeley-Hume* (3. b.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.